

Андрій Вітренко, к. е. н.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

ДИНАМІКА ТРАНСФОРМАЦІЙ УКРАЇНСЬКОЇ СФЕРИ ПОСЛУГ

Andrii Vitrenko, PhD in Economics

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

TRANSFORMATION DYNAMICS OF UKRAINIAN SERVICE SECTOR

One of the main problems in modern Ukrainian economics is a need to determine orientation of economy restructuring process, towards a transition to a new economic order. In the postindustrial economy, service sector, which by its nature is relatively independent subsystem of open economy, begins to perform the most important function – ensuring continuity of efficient use of limited economic resources for the maximum human needs satisfaction, especially their intangible part. Qualitative determination of features, dynamics and trends in the development of economic relations in services is an important theoretical issue and looks like a multidimensional object of economic research. The paper deals about national features of service sphere transformation processes in the economy of Ukraine. Author historically divided by the dynamics of the service sector in several stages. He identified as basic indicators of such transformations structure of GDP and employment, structure of services consumption. Carefully researched services export and import features in the national economy. Based on this research grounded conclusions were formulated.

Key words: service sector, national economy, GDP, employment, income, foreign trade.

Постановка проблеми. Однією з актуальних проблем сучасної української економічної теорії є необхідність визначення спрямованості процесів модернізації структури народного господарства з метою його переходу до нового економічного порядку. Факти глибоких кризових явищ в реальному секторі економіки, зростання диспропорцій та неоднорідності в середині економічної систем, зниження національної конкурентоспроможності, безпрецедентне погіршення показників якості життя українського суспільства вимагають від дослідників пошуків шляхів виходу з цієї критичної ситуації, зумовлюють необхідність ревізії та перегляду методів та моделей реформування національної економіки з метою досягнення стандартів постіндустріалізму, спонукають до зміни парадигми економічної теорії. Стимулююча роль послуг в народному господарстві зростає в процесі реформування, розширення сфери послуг перетворює її на найбільш привабливе місце застосування для фінансових, матеріальних ресурсів та наявного людського капіталу, а поява принципово нових видів послуг та розширення їх асортиментного переліку змінює принципову схему функціонування третинного сектору економіки в сучасному людському суспільстві.

В економіці постіндустріалізму сфера послуг, яка за своєю сутністю є відносно незалежною підсистемою відкритої економіки, починає виконувати найважливішу функцію – забезпечення безперервності процесів ефективного використання обмеженої кількості економічних ресурсів з метою максимального задоволення людських потреб, а особливо їх нематеріальної частини.

Мета статті. Оскільки економічна діяльність в сфері послуг має значний синергетичний потенціал для суспільного розвитку та знаходиться під впливом різних економічних і неекономічних процесів та чинників, якісне визначення особливостей, динаміки та напрямків розвитку ринкових відносин в сфері послуг є важливим теоретичним питанням і виглядає, як багатовимірний об'єкт економічного дослідження. А процеси формування сфери послуг, як й інших підсистем національної економіки, залежить від різних факторів: динаміка операційної діяльності в первинному і вторинному секторах; доходи і витрати домашніх господарств, підприємств і уряду; спрямованість державної економічної політики; демографічна динаміка; поведінку фізичних осіб і багатьох інших чинників. Процеси трансформації в сфері послуг не є односпрямованими і однозначними, особливо в сьогоднішніх економічних реаліях, що викликає необхідність

дослідження теорії сфери послуг в довгостроковому ретроспективному періоді, відкриваючи суттєві національні особливості і тенденції в економіці України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Загальнотеоретичні погляди автора статті в дослідженні визначеної актуальної проблеми економічної теорії, яка стосується динаміки та особливостей трансформації національної сфери послуг ґрунтуються на власних емпіричних дослідженнях, критичному аналізі та узагальненні результатів наукових доробок вітчизняних та іноземних вчених-економістів серед яких В.Базилевич, О.Горняк, А.Гриценко, Н.Дучинська, А.Ігнатюк, В.Кириленко, А.Чухно, Ю.Уманців, Ф.Бастія, А.Сміт, К.Гронрус, К.Ловлок, Т.Хілл, Р. Щеткат та інші.

Виклад основного матеріалу. В попередніх частинах нашого дослідження визначено, що структурні зміни в провідних економіках світу на користь сфери послуг розпочалися у 1960-х роках та супроводжувалися зростанням питомої ваги сфери послуг у структури ВВП та одночасним зростанням питомої ваги населення зайнятого в сфері послуг. Відповідно даним результатам дослідження ми можемо зробити ретроспективний розподіл динаміки розвитку сфери послуг в Україні.

Таблиця 1

Структура валового суспільного продукту СРСР у розрізі видів економічної діяльності, у %

Вид економічної діяльності	1970 рік	1980 рік	1985 рік
Промислове виробництво	63,55	63,56	61,04
Сільське господарство	16,13	14,14	15,86
Сфера послуг	20,32	22,3	23,1

Джерело: створено автором на основі: Народное хозяйство СССР в 1985 г.: статистический ежегодник (1986). Москва: Финансы и статистика, 45.

Таблиця 2

Структура зайнятості в економіці СРСР у розрізі видів економічної діяльності, у %

Вид економічної діяльності	1970 рік	1975 рік	1980 рік	1985 рік
Матеріальне виробництво	77,1	75,2	73,9	73,0
Нематеріальне виробництво	22,9	24,8	26,1	26,9
в т.ч. охорона здоров'я, спорт, освіта, культура, наука	15,4	16,3	17,1	17,7
в т.ч. житлово-комунальні послуги, побутове обслуговування, транспорт, державне управління	7,5	8,5	9,0	9,2

Джерело: створено автором на основі: Народное хозяйство СССР в 1985 г.: статистический ежегодник (1986). Москва: Финансы и статистика, 389.

І період з 1960 по 1990 роки можна охарактеризувати як період квазі розвитку, коли Україна входила до складу СРСР, а її економічна система була командно-адміністративною. Планове господарство СРСР в цей період приділяло не достатньо уваги розвитку сфери послуг, адже головною метою її розвитку було виробництво матеріальних товарів та засобів виробництва, індустріальний розвиток та військова могутність держави.

Аналіз табл. 1 та 2 призводить нас до наступних висновків щодо характеристики економіки СРСР в період 1960-1990 років:

1) Орієнтація на розвиток сфери матеріального виробництва, як провідної рушійної сили всієї економічної системи;

- 2) Науково-технічна відсталість індустріального сектору економіки зумовлена командно-адміністративною системою управління;
- 3) Загальна невідповідність векторів економічного та соціального розвитку світовим напрямкам та тенденціям;
- 4) Рівень життя населення, ступінь задоволення його потреб не відповідали рівню індустріального розвитку, рівню розвитку науки і техніки, освіченості і культури населення;
- 5) Критичний рівень накопичення соціальних та побутових проблем населення, які не можливо було розв'язати в умовах функціонування відсталої сфери послуг.

Радянське суспільство поступово наблизилося до активного споживання тих видів послуг, що були характерні для індустріального суспільства. Всі послуги можна було розподілити на три великі групи:

- 1) Платні послуги – в основному дрібні побутові послуги, що споживалися кінцевими споживачами в періодичному режимі, та задовольняли первинні потреби;
- 2) Пільгові послуги – до них можна було віднести послуги пільгового споживання, тобто ті, які оплачувалися населенням частково: путівки в санаторії, піонерські табори, профілакторії та інше;
- 3) Безкоштовні послуги – у фінансуванні яких сімейний бюджет громадян, в основному, прямої участі не приймав, такі послуги фінансувалися з громадських фондів, які створювалися шляхом перерозподілу державою матеріальних ресурсів і доходів. Цей вид споживчих послуг передбачав безкоштовне медичне обслуговування (догляд, харчування, лікування в лікарнях, обслуговування в поліклініках і ін.), освіти, безкоштовні послуги культурних установ тощо. У містах для громадян безкоштовно надавалося житло.

Розвиток сфери послуг на той час в був регламентований двома основними критеріями:

- 1) чисельність населення – відповідно до якого визначалося число місць в школах і дитячих садах, лікарнях і поліклініках, клубах і кінозалах, магазинах і готелях та інших установах сфери послуг, за нормами на 1000 чоловік населення;
- 2) ранг населеного пункту – відповідно цього критерію, кожен населений пункт мав право розташовувати на своїй території певні організації сфери послуг. Село мало мати школу, лікарню, клуб, а районний центр мав право на ресторан, кінотеатр, технікум, готель, краєзнавчий музей і т.п. Місто – обласний центр – мало дозвіл від центральних органів влади побудувати готель, багатопрофільну лікарню, мати театр, художній музей, громадський транспорт, інститут, наприклад, педагогічний, сільськогосподарський. Столичні міста – центри республік і великі регіональні центри – отримували дозволи на більш широкий набір об'єктів – наприклад, оперний театр, картинну галерею, спеціалізовані навчальні та дослідні інститути, пов'язані з економічним профілем районів, тощо.

На початку 1970 років в країні починає формуватися прошарок середньо забезпеченого населення. За своїми характеристиками його не можна віднести до середнього класу, який був сформований у капіталістичних економіках світу. Проте, слід відзначити факти зростання рівня життя та зміни структури споживання представників цього прошарку населення СРСР. З'являються тенденції до більш рівномірного розподілу матеріальних благ: житла, заробітної плати, споживчих послуг, в тому числі і тих, що стосуються розвитку особистості (освіта, підвищення кваліфікації, доступ до туристських, спортивно-оздоровчих і розважальних послуг тощо). У країні існувала досить ефективна система освіти і медичного обслуговування населення. Всім верствам населення були доступні інформаційні ресурси і культурно-мистецькі цінності, які відповідали світовим стандартам культурного і здорового розвитку. Проте, на далі до самого розпаду СРСР, поліпшення у радянській сфері послуг статистика не відзначає¹. На початку 1990-х років після розпаду СРСР та переходу економіки України на принципи ринкового господарювання починається *II етап – становлення та розвитку сфери послуг України*.

Трансформаційні процеси переходу національної економіки України до нового господарського порядку являли собою складні та нелінійні процеси. Суперечливість реального процесу реформування, накопичення негативних ефектів в економічній і соціальній сферах життя суспільства, посилення політичної турбулентності, вимагали координації процесів ринкових

¹ Юбилейный статистический ежегодник «Народное хозяйство СССР за 70 лет» (1986). Москва: Гос.ком. СССР по статистике, 9. <<https://books.google.com.ua/books?id=ffz9AgAAQBAJ&pg=PA498&lpg=PA498&dq>>

перетворень із збереженням цілісності господарського комплексу країни та суспільної злагоди. Необхідно зауважити, що процеси становлення та розвитку сфери послуг недостатньо розглянуті та дослідженні в сучасній українській економічній теорії, зустрічаються розрізнені аналітичні та емпіричні наукові пошуки в окремих галузях сфери послуг, наприклад послуги освіти, охорони здоров'я, ринкових комунікацій тощо. Проте, за умови їх важливості та значущості, вони не відображують загальної картини перетворень та функціонування третинного сектору. Вразливість сфери послуг для оцінок структурних, інституційних перетворень і їх соціальних наслідків, визначення перспектив розвитку на основі вже сформованих тенденцій, є матеріалом для економічного дослідження цієї провідної сфери людської економічної діяльності. Наше дослідження побудоване за принципом фактографії цього сектора економіки в період з 1990 по сьогоднішній день.

Однією з найважливіших макроекономічних характеристик є пропорції виробництва, розподілу та перерозподілу ВВП, які демонструють основні елементи існуючої моделі розвитку України¹.

Таблиця 3

Структура ВВП України у розрізі видів економічної діяльності, у %

Вид економічної діяльності	1987	1990	1995	2000	2005	2010	2015
Промислове виробництво	47,09	44,57	42,68	36,32	32,35	29,29	26,30
Сільське господарство	21,61	25,57	15,40	17,08	10,40	8,42	14,04
Сфера послуг	31,24	29,86	41,92	46,60	57,26	62,29	59,66

Джерело: створено автором на основі даних Світового Банку

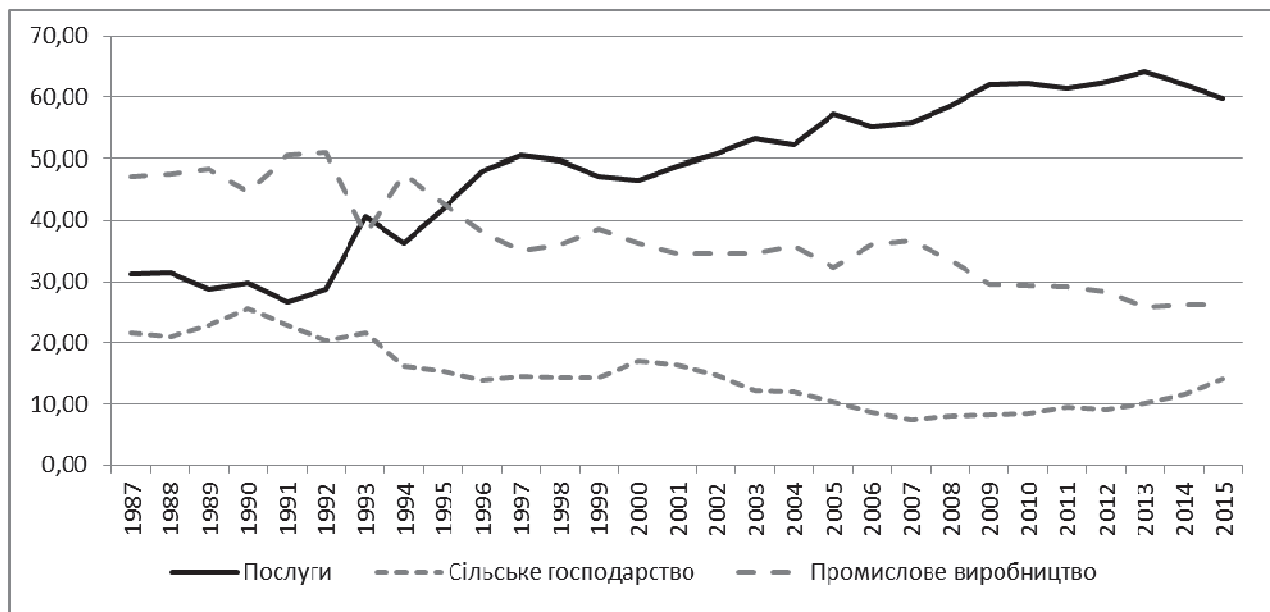

Рис. 1. Динаміка внеску первинного, вторинного та третинного секторів економіки до ВВП України в період з 1987 по 2015 рік, у %.

Джерело: створено автором на основі даних Світового Банку

Як засвідчують дані табл. 3 та рис. 1 з 1992 року в економіці України починають відбуватися невідворотні структурні зміни та зрушення, що зумовлені переходом до ринкової системи господарювання та відповідають світовим тенденціям структурних трансформацій.

В 1993 році вперше внесок сфери послуг до ВВП України перевищує внесок сфери промислового виробництва, це дає нам право стверджувати, що процеси тертиаризації зародилися та

¹ Шинкарук, Л.В., Бевз, І.А., Барановська, І.В. (2015). *Структурні трансформації в економіці України: динаміка, суперечності та вплив на економічний розвиток: наукова доповідь*. Київ: НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України.

розпочалися в національній економіці у 1993 році. Зміни у економічній структурі характеризуються постійним зростанням частки виробництва послуг на противагу скороченню виробництва товарів та внеску сільськогосподарського виробництва. Спостерігається стійка та постійна тенденція до істотного скорочення виробництва товарів у загальному обсязі виробництва в країні. Тенденція до сталого зростання питомої ваги сфери послуг у ВВП розпочалася у 2000 році та засвідчила важливість цієї сфери для економіки України та її переорієнтацію на показники постіндустріального розвитку.

У вітчизняній економіці процеси сервізації, що виявили себе в процесі трансформаційного переходу та реформування в ряді галузей і секторів виробництва, мають далеко неоднозначні причини. Внесок сфери послуг у загальне виробництво за аналізований період часу зріс у 1,9 рази. Вагоме зростання було досягнуто у професійній діяльності (у 2,8 рази), мистецтві (2,2 рази), адміністративному обслуговуванні (2,1 рази) в операціях з нерухомим майном і фінансовій діяльності (у 2 рази), а також у торгівлі (1,5 рази). Більш помірним було зростання внеску освіти (1,3 рази), а внесок охорони здоров'я, державного управління і транспорту залишився практично незмінним¹.

Таблиця 4

Структура зайнятості в економіці України у розрізі видів економічної діяльності з 2000 по 2008 роки, у %

Вид економічної діяльності	2000	2003	2006	2009	2012	2013	2014	2015
Промислове виробництво	22,79	20,45	19,47	17,57	16,80	16,41	16,04	15,65
Сільське господарство	21,65	20,36	17,62	15,61	17,18	17,55	17,10	17,46
Сфера послуг	55,56	59,19	62,91	66,82	66,02	66,04	66,86	66,89

Джерело: створено автором на основі даних Світового Банку

Сучасна структура зайнятості в Україні показники якої наведені в табл. 4, аналогічно до показників динаміки ВВП, очевидно засвідчує перехід народного господарства України до сервісного типу організації економічної системи.

Аналіз засвідчує, що в відповідно до структурних змін в економіці України, економічно активне населення, що втрачає робоче місце в первинному та вторинному секторах економіки, збільшує пропозицію на ринку праці третинного сектору. Динаміка змін рівня зайнятості у вітчизняній сфері обслуговування може розглядатися як показник постіндустріальних тенденцій економічних перетворень.

Основними галузями сфери послуг, які виступали у вигляді рецipientів робочої сили та наростили обсяги зайнятості ставали:

- 1) послуги фінансової діяльності;
- 2) послуги операційної діяльності з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям;
- 3) послуги торгівлі, ремонту автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку, послуги діяльність готелів та ресторанів.

Така ситуація відповідає світовим тенденціям розвитку сфери послуг. Ми можемо стверджувати, що зростання зайнятості в перших двох групах галузей сфери послуг викликане процесами економічного зростання, зростанням питомої ваги, значення та виникнення нових видів знанневомістких послуг, особливо в сфері професійних послуг, які надаються підприємцям та є основним видом послуг, що виокремлюються в галузях промислового виробництва у якості необхідних економічних ресурсів. В свою чергу третя група галузей сфери послуг абсорбувала в собі та забезпечувала зростання рівня зайнятості за допомогою низько та середньо кваліфікованих

¹ Шинкарук, Л.В., Бевз, І.А., Барановська, І.В. (2015). *Структурні трансформації в економіці України: динаміка, суперечності та вплив на економічний розвиток: наукова доповідь*. Київ: НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України.

найманих робітників, громадян, що були учасниками процесів міграції населення України із сел до міста, з менше економічно розвинутих до більш економічно розвинутих регіонів країни. Помірний внесок в показники зайнятості в сфері послуг зробили галузі освіти, транспорту та зв'язку, а в галузях охорони здоров'я та надання соціальної допомоги, державного управління взагалі спостерігалося падіння показників зайнятості.

Окремо розглянемо тенденції динаміки зміни структури зайнятого населення України в період 2008-2015 років. Третинний сектор, який проявляв високі темпи динаміки на початку процесів трансформаційних перетворень економіки України, в частині інституційних змін, продемонстрував можливості стрімкого розвитку ініціатив підприємницької діяльності в ряді галузей обслуговування на сьогодні виявляє досить суперечливі тенденції. Переломним моментом стала світова фінансова криза 2008 року. В цей період пачлися процеси значного скорочення зайнятоти не лише в галузях промислового виробництва, а й послуг. Найбільші темпи падіння зайнятості продемонстрували галузі фінансової та страхової діяльності (середні темпи падіння зайнятості 6,13%), сектор професійної наукової діяльності (середні темпи

падіння зайнятості 5,65%), тимчасового розміщення та організації харчування (середні темпи падіння зайнятості 5,21%). Одночасно з цим відбуваються процеси очевидного скорочення обсягів зайнятості окремих видів обслуговування зокрема освіти (середні темпи падіння зайнятості 1,46%), послуг рекреаційного та екологічного призначення (середні темпи падіння зайнятості 1,85%). Скорочення бюджетного фінансування медичної галузі та надання соціальної допомоги (середні темпи падіння зайнятості 2,36%), інших галузей культури (середні темпи падіння зайнятості 2,65%), відчутно негативно впливають на процеси господарської та соціальної життєдіяльності. Суттєве скорочення показників зайнятості в усіх сферах економіки України за останні роки має крім економічних ще й суспільно-політичні пояснення, проте вони не є предметом нашого дослідження, отже ми сконцентруємося лише на економічних причинах та наслідках.

На основі проведеного дослідження статистичних даних ми маємо констатувати факт загальної тенденції динаміки структури економіки України в розрізі ринку праці – зростання питомої ваги зайнятих в сфері послуг.

Національні особливості розвитку сфери послуг в Україні можна визначити за допомогою показників сукупного попиту на послуги, який ми будемо розподіляти на дві частини: проміжне споживання – послуги, що попит на які забезпечують організації з метою безперервності процесів відтворення; кінцеве споживання – послуги спожиті домогосподарствами та/або організаціями сфери державного управління.

Відповідно до даних вітчизняної статистики, розглянувши рис. 2 та відзначимо, що динаміка розвитку економіки України має нестійкий зростаючий тренд проміжного споживання послуг в структурі виробництва, так за період з 2003 по 2015 роки проміжне споживання послуг зросло з 19,05% до 22,85%, максимальна питома вага проміжного споживання послуг спостерігалася в 2014 році та становила 25,06%.

Зростання проміжного споживання послуг є характерним для всіх галузей народного господарства. До галузей з найбільшою питомою вагою проміжного споживання послуг можна віднести галузі інформації та комунікації, професійної, наукової, технічної діяльності, оптова та роздрібна торгівля. Така тенденція засвідчує постійно зростаюче значення послуг для економіки України та відповідає світовим тенденціям економічного розвитку. На нашу думку, розширення проміжного споживання послуг можна пояснити наступними факторами:

- 1) зростання значення послуг для забезпечення безперервності процесів суспільного відтворення;
- 2) виникнення нових видів та розширення асортименту професійних знаннєвомістких послуг;
- 3) активізація використання аутсорингу в практичній діяльності господарюючих суб'єктів.

Розвиток сфери послуг можна безпосередньо пов'язати із показниками якості життя населення України, адже після задоволення базових матеріальних потреб індивід отримує можливість споживати послуги. В економіці України існує великий розрив та диспропорції між двома показниками – темпи зростання доходів домогосподарств та питомої ваги витрат на послуги. В національній економіці спостерігається постійне зростання рівня доходів домогосподарств, за останні 16 років середньомісячні доходи домогосподарств зросли майже в 16 разів, а за останні 5 років показник темпів зростання склав 65,77%. За той самий період витрати на споживання послуг

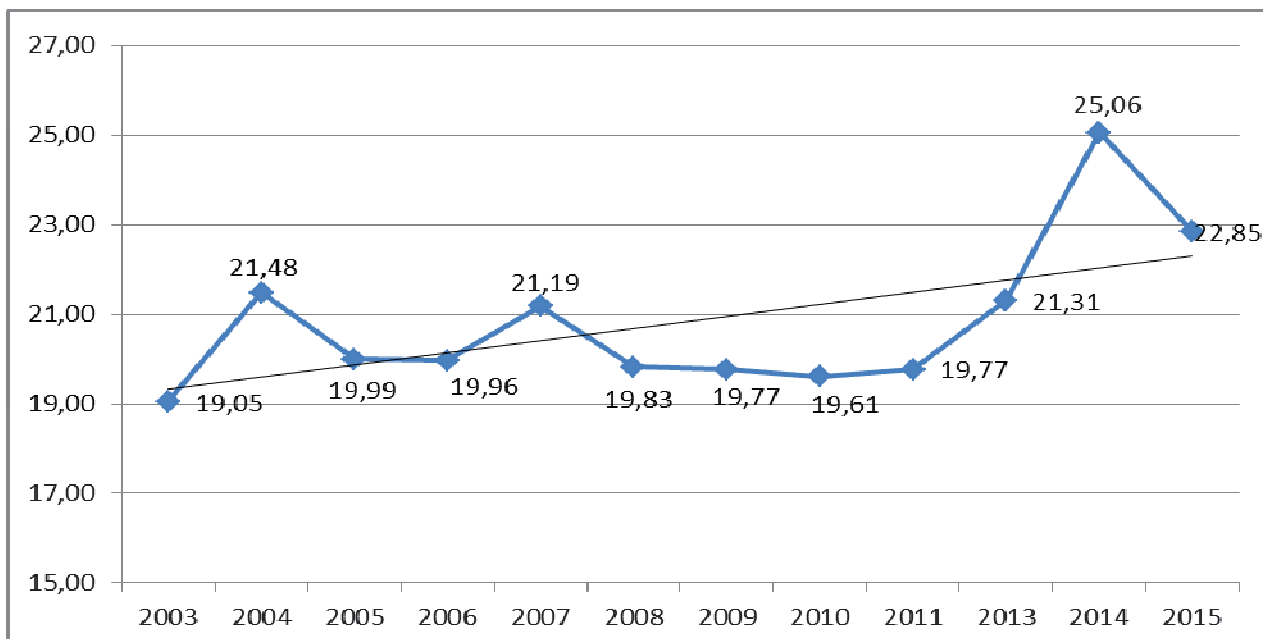

Рис. 2. Динаміка показника питомої ваги споживання проміжних послуг в виробництві в економіці України з 2003 по 2015 роки

Джерело: створено автором

в структурі загального споживання домогосподарств зросли відповідно за 16 років лише на 2,9%, а за останні п'ять років взагалі скоротилися на 0,6%. Витрачаючи на послуги близько 15% сукупного доходу домогосподарств, населенню України дуже важко досягти показників високої якості життя, які характерні для постіндустріального суспільства. Структурна деталізація споживчих витрат домашніх господарств за досліджуваний період, обсяг витрат на оплату основних послуг викликає занепокоєння та може призвести до суперечливих висновків, зокрема, що часи натуралізації господарської діяльності в нашій країні вже в минулому, а структура споживання відповідає індустріальному етапу розвитку людського суспільства.

Аналізуючи витрати домогосподарств в сфері послуг слід відзначити, що основною статтею витрат домогосподарств в Україні залишається оплата послуг житлово-комунального господарства, а питома вага їх зростає та досягає 10,2% від загальних витрат. Значні витрати населення спостерігаються також у галузях ресторанного та готельного обслуговування, транспорту та зв'язку, темпи зростання видатків на ці види послуг є найбільшими та складають відповідно 81%, 23% та 84% відповідно. Значними темпами зростають витрати на охорони здоров'я, темпи приросту склали 22%. Занепокоєння викликають витрати домогосподарств в галузях освіти, культури та відпочинку, адже спостерігається падіння витрат на ці послуги – темпи падіння витрат склали 9% та 22%. Така ситуація, поряд з об'єктивними демографічними процесами скорочення економічно активного населення, може призвести до неможливості якісного відтворення робочої сили в економіці України та подальшим процесам економічного занепаду пов'язаного з недостатньою кваліфікацією, трудовими навичками та неякісним відтворення здатності до праці серед українського населення.

Наведені статистичні дані показують, що питома вага витрат на оплату послуг в споживчих витратах домашніх господарств в досліджуваний період постійно зростає. Найвагомими витратами населення України в сфері послуг є втрати на житлово-комунальне обслуговування. З огляду на соціальну значимість житлово-комунальних послуг, та відносно низький рівень доходів домогосподарств в економіці, а також фактор того, що підвищення цін на ці послуги призводить до подорожчання в практично усіх інших галузях народного господарства, державі необхідно вживати ефективних заходів щодо захисту населення від монополю високих цін на даний вид послуг. Замість цього державні органи влади проводять політику реформування взаємовідносин в цій сфері, яка спрямована в основному на досягнення 100% оплати населенням вартості житлово-комунальних послуг. Такі кроки не створюють ефективних економічних відносин в галузі, а лише перекладають всю тяжкість модернізації житлово-комунального господарства на населення, яке не винне в його

поганому стані, оскільки протягом багатьох років оплачувало житлово-комунальні послуги за існуючими тарифами.

Галузі транспорту та зв'язку отримують значну частку грошових надходжень від домогосподарств, а темпи витрат на них є одними з найбільших, така ситуація пов'язана з тим, що вони є невід'ємним атрибутом сучасної людини, особливо їх значення зростає в епоху постіндустріалізму.

Зростання витрат населення України на медичне забезпечення та охорону здоров'я має декілька пояснень, які можна розподілити на:

- 1) демографічні;
- 2) соціальні;
- 3) економічні.

До демографічних ми можемо віднести – загальне старіння населення України, висока смертність та низька народжуваність. Соціальні – падіння якості життя населення, зростання кількості хворих туберкульозом, СНІДом, серцево-судинними захворюваннями, раком, значний рівень споживання алкоголю та тютюну. Економічні – відносно зростання рівня доходу, що призводить до піклування за індивідом, падіння рівня державних видатків в сфері охорони здоров'я, зростання вартості ліків тощо. Крім того, зростання питомої ваги медичних послуг в загальному обсязі платних послуг є закономірним за умови високих темпів зростання цін і розширення асортиментного переліку послуг платної медицини. Вищевказані види послуг є найбільш значущими для населення України, адже питома вага витрат на них складає 9,8% із 14,4% (або 68%) в загальній структурі.

Аналіз витрат домогосподарств України на освітні послуги, культуру та відпочинок засвідчують тенденцію до їх зниження. Така тенденція суперечить принципам постіндустріального розвитку економіки України. Адже, властивість освіти реалізуватися в майбутньому зростанні доходу, як індивідуального, так і суспільного, дає підстави характеризувати витрати на освіту як інвестиції. Механізм одержання інвестиційного ефекту освіти є досить складним, що пояснюється особливим, соціальним характером цієї сфери. Результати інвестування в освіту можуть проявитися не тільки в зростанні економічних показників: рості продуктивності праці працівників, доходів підприємств і країни. Не менш важливими виступають соціальні наслідки зростання видатарт на освіту¹. Подальший суспільний та економічний розвиток світу буде знаходитися не в площині розбудови нових заводів та фабрик, а в площині високоінтелектуальних винаходів, знання місткого виробництва. Отже, зниження витрат на освіту призведе до того, що українське суспільство та держава можуть опинитися на узбіччі світового прогресу.

В умовах посилення міжнародної конкуренції сфера послуг інтенсивно розвивається та стає одним із впливових чинників, від яких залежить зростання економіки, підвищення конкурентоспроможності країни на світових ринках, зростання добробуту населення. Як вже було нами сказано раніше, важливим фактором, що визначає національні особливості розвитку сфери послуг в сучасному глобалізованому світі, є торговельна спеціалізація країни в структурі міжнародних економічних відносин. З метою економічного аналізу розглянемо статистичні дані щодо динаміки експорту та імпорту послуг за період з 2008 по 2015 роки, рисунок №3, показники структури експорту та імпорту за видами послуг в період 2013-2015 років.

Аналіз рис. 3 засвідчує, що українська економіка має позитивний зовнішньоторговельний баланс в сфері послуг та орієнтована на їх експорт, адже показники експорту значно перевищують показники імпорту починаючи з 2008 року і по сьогоднішній день. Крім того, починаючи з 2013 року спостерігається тенденція до скорочення зовнішньоекономічної діяльності України в сфері послуг, обсяги експорту в доларах США скоротилися майже на 35%, імпорту – приблизно на 29% та досягли показників 2010 року.

Щодо структури зовнішньої торгівлі в сфері послуг, відповідно до статистичних даних українське народне господарство найбільше експортує послуг в сфері транспорту (майже 54% від загальної кількості у 2015 році), телекомунікаційних, комп'ютерних та інформаційних послуг (9,93% від загальної кількості у 2015 році), послуг з переробки матеріальних ресурсів (11,08% від загальної кількості у 2015 році), тобто послуг переважно з низьким та середньотехнологічним

¹ Падалка, О.С., Каленюк, І.С. (2012). *Економіка освіти та управління: посібник*. Київ: Педагогічна думка.

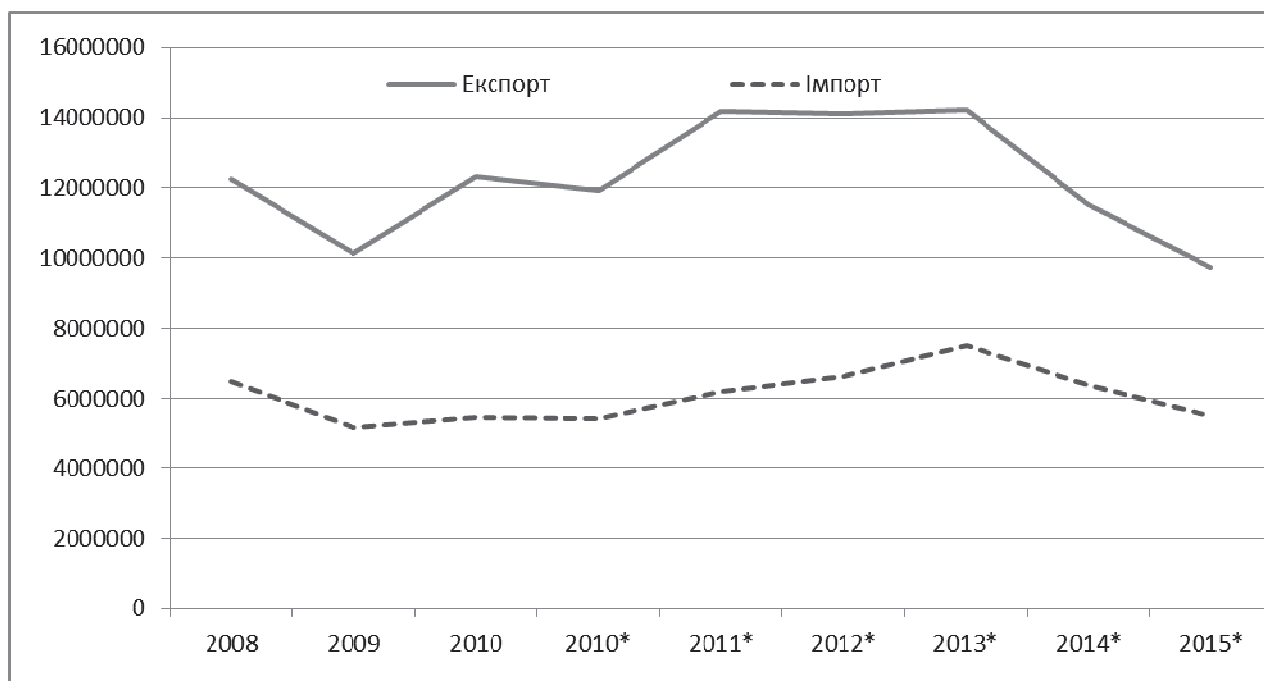

Рисунок 3. Динаміка експорту та імпорту послуг в економіці України за період 2008-2015 років, у тис.дол.США

Джерело: створено автором

* – без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя.

ступенем переробки. На основі цих даних ми можемо зробити висновок, що міжнародною спеціалізацією в сфері послуг для економіки України є надання послуг, які в своїх попередніх дослідженнях ми визначили як технологічні професійні послуги. Особливістю даного виду послуг є їх капіталомісткість, значна матеріальна складова, орієнтація на індустріальні показники ефективності. Тобто можна стверджувати, що українська економіка використовує індустріальний потенціал і виробничу інфраструктуру, які у неї залишилися після переходу до ринкових взаємовідносин в господарстві, та вигідне географічне становище як перетину торговельних шляхів між Європою та Азією. Такі висновки можна підтвердити наступними фактами:

- 1) 98% послуг з переробки матеріальних ресурсів спрямовані на задоволення потреб зовнішнього ринку;
- 2) 42% від загального обсягу транспортних послуг становлять послуги трубопроводів;
- 3) 28 % від загального обсягу транспортних послуг становлять послуги морського та залізничного транспорту.

Проте необхідно звернути увагу на невтішні тенденції розвитку основних експортних галузей сфери послуг – відносне падіння питомої ваги та скорочення обсягів надання транспортних послуг та послуг з переробки матеріальних ресурсів, що є наслідком зростання міжнародної конкуренції в цій галузі, зниженням якості та зношенням української транспортної інфраструктури, значною енерговитратністю національного виробничого сектору. Єдиною експортноорієнтованою галуззю, що показує позитивну динаміку розвитку є телекомунікаційні, комп'ютерні та інформаційні послуги, та особливо сегмент комп'ютерних послуг, обсяги надання яких та питома вага в структурі зовнішньої торгівлі зростають.

До галузей сфери послуг, які мають найменший експортний потенціал та стійку тенденцію до падіння їх питомої ваги та скорочення обсягів виробництва в національній економіці, можна віднести:

- 1) Послуги страхування;
- 2) Роялті та інші послуги, пов'язані з відносинами інтелектуальної власності;
- 3) Ділові послуги;
- 4) Культурні та рекреаційні послуги;
- 5) Державні та урядові послуги.

Така ситуація викликає занепокоєння та підтверджує наші попередні висновки стосовно того, що Україна може залишитися осторонь сучасних процесів світового постіндустріального розвитку, адже всі ці послуги можна віднести до знаннево містких професійних послуг, які мають тенденцію до зростання обсягів виробництва цих галузей, розширення асортиментного переліку послуг в усіх провідних постіндустріальних країнах. Крім того, вони задовольняють людські потреби вищого порядку у саморозвитку та самореалізації, забезпечують безперервність процесів суспільного відтворення та впливають на якість життя населення, а це є основними орієнтирами постіндустріального розвитку людського суспільства.

Розглядаючи структуру імпорту послуг за їх видами в національній економіці України відзначимо, що він є більш диверсифікованим за експорт, а чільне місце, як і у випадку експорту, належить транспортним послугам (майже 21% від загальної кількості у 2015 році), що підтверджує наші висновки про міжнародну спеціалізацію України як транзитної держави. Основу імпорту транспортних послуг складають послуги повітряного транспорту 40,48% та залізничні 24,88% від загальної кількості транспортних послуг, це пов'язано із зростанням ролі українських міст в якості хабів міжконтинентального сполучення Європа-Азія.

Значну питому вагу українського імпорту в сфері послуг займають знаннево місткі, високотехнологічні професійні послуги, обсяги імпорту та питома вага в загальній структурі імпорту мають тенденцію до зростання:

- 1) Державні та урядові послуги;
- 2) Послуги пов'язані з фінансовою діяльністю;
- 3) Ділові послуги;
- 4) Роялті та інші послуги, пов'язані з відносинами інтелектуальної власності;
- 5) Послуги пов'язані з подорожами.

Сукупна частка такого імпорту в загальній структурі сягає майже 74 %. Така тенденція засвідчує факт невідповідності національної сфери послуг вимогам та викликам постіндустріального розвитку. Зростання їх імпорту відображує народження в національній економічній системі особливих потреб в оптимізації та зростанні ефективності економічної діяльності через залучення провідних досягнень світового НТП, сучасних методів та засобів ведення операційної діяльності організацій, необхідності та активізації процесів включення національних господарюючих суб'єктів до світового економічного простору, спрощення доступу до світових ринків капіталу з більш ліберальними умовами фінансування. Звернемо особливу увагу на значну питому вагу імпорту послуг з державного управління та високі темпи її зростання (починаючи з 2013 року обсяг імпортованих послуг виріс більше ніж у 2 рази), така динаміка засвідчує активізацію міжнародної допомоги у процесах реформування українського суспільства на шляху до його постіндустріального розвитку. Основна частина імпорту послуг в економіку України припадає на країни (49,78% країни Європи та 11,04% США), які за міжнародною класифікацією можна віднести до розвинутих постіндустріальних країн, що експортують знаннево місткі, інноваційні, високо технологічні послуги. А основними експортними партнерами України в сфері послуг є країни СНД, які скоріше прагнуть до постіндустріальних орієнтирів розвитку економіки та в яких, скоріше за все, панує індустріальний вектор, тобто їх господарські системи в більшості прагнуть споживати традиційні послуги характерні для індустріального етапу розвитку суспільства, низько та середньотехнологічні. Високу питому вагу експорту послуг в країни Європи можна пояснити географічним положенням України та операційною діяльністю національних суб'єктів з транзиту газових ресурсів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. На основі проведеного нами дослідження обсягів, динаміки, місця та значення сфери послуг в економіці України можна зробити наступні висновки щодо її національних особливостей у порівнянні із провідними розвинутими економіками світу:

1) Бурхливий розвиток сфери послуг України, на відміну від провідних країн світу, розпочався лише на початку 90-х років 20 століття. До цього періоду економіка України характеризувалася командно-адміністративною структурою в якій панували індустріальні тенденції розвитку, а третинному сектору не приділялося достатньої уваги.

2) Починаючи з 1993 року в економіці України встановилася стала тенденція до перевищення загального внеску сфери послуг у національний ВВП внеску сфери промислового виробництва та сільського господарства. Окрім цього, динаміка структури зайнятості населення

України за видами економічної діяльності засвідчує, що питома вага економічно активного населення працюючого сфері послуг значно перевищує показники первинного та вторинного секторів із стійкою тенденцією до зростання.

3) В національному господарстві України існує додатний кореляційний взаємозв'язок між показниками обсягу ВВП на душу населення та приросту доданої вартості виробленої в сфері послуг, що свідчить про значний її вплив та важливість для економіки нашої країни в цілому.

4) Статистичні дані засвідчують наявність процесів постійного зростання проміжного споживання послуг в якості необхідних виробничих ресурсів. Такі процеси пов'язані з структурними трансформаціями економіки України, необхідністю забезпечення безперервності суспільного відтворення, виникненням та зростанням обсягів споживання нових знаннево містких послуг, що спрямовані на досягнення конкурентних переваг на національному та світовому ринках.

5) Обсяги витрат на споживання послуг в загальній структурі витрат домогосподарств є незначним у порівнянні з лідерами постіндустріального розвитку, вони не відповідають означеним критеріям відповідного розвитку людського суспільства. Спостерігається значна диспропорція показників зростання рівня доходу та витрат домогосподарств в галузях сфери послуг. Основні витрати домогосподарств України припадають на послуги характерні для індустріального етапу розвитку економіки та задовольняють первинні людські потреби – житлово-комунальні послуги, транспорт, зв'язок, ресторанне обслуговування. Також спостерігаються значні темпи приросту обсягів цих витрат. На противагу, витрати в галузях сфери послуг, які забезпечують особистий та соціальний розвиток індивіда мають незначний обсяг та тенденцію до скорочення. Така ситуація несе високий рівень загрози поточній та майбутній конкурентоздатності економіки України, адже може призвести до різкого зниження якості національних трудових ресурсів, інноваційної здатності населення, занепаду вітчизняного наукового потенціалу. Важливим фактором, що знижує обсяг попиту домогосподарств на послуги є постійне та випереджальне зростання їх цін.

6) Українська економічна система є експортно орієнтованою в сфері послуг та має позитивне сальдо зовнішньоторговельного балансу ними. Міжнародна спеціалізація зумовлена вдалим географічним положенням, розвинутою транспортною інфраструктурою та значним індустріальним потенціалом. До найбільших статей експорту послуг належать транспортні послуги та послуги з переробки матеріальних ресурсів. Проте, в останній час намітилася тенденція до скорочення обсягів експорту цих послуг, вона зумовлена занепадом та погіршенням якості транспортної інфраструктури, значним рівнем енерговитрат матеріального виробництва, зростаючою інтенсивністю міжнародної конкурентної боротьби в цих галузях. Імпорт послуг в економіку України більш диверсифікованим аніж експорт. Основну його питому вагу складають знаннево місткі, професійні, фінансові, державні та урядові послуги, а основними країнами їх походження є високо розвинуті економіки Європи та США. Таким чином, зважаючи на незначний експортний потенціал України в галузях послуг пов'язаних із відносинами інтелектуальної власності, дана ситуація відображує невідповідності сучасної сфери послуг України вимогам та викликам постіндустріального розвитку, загрожує залишити національне господарство на узбіччі світових трансформаційних процесів.

References:

1. Bazylevych, V.D. (2014). *Intelektualna vlasnist: pidruchnyk*. [Intellectual Property: textbook]. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
2. Bazylevych, V.D., Ylyn V.V. (2010). *Metafyzyka ekonomyky* [Metaphysics of economy]. 2-e yzd., yspr. y dop. Kyiv: Znannia [in Russian].
3. Chukhno, A.A. (2003). *Postindustrialna ekonomika: teoriia, praktyka ta yikh znachennia dlia Ukrainy: monohrafiia* [Postindustrial economy: theory, practice and their meaning for Ukraine: monograph]. Kyiv: Lohos. [in Ukrainian].
4. Duchynska, N.I. (2010). *Zakonomirnosti rozvytku struktury ekonomiky Ukrainy za vydamy ekonomichnoi diialnosti* [Common factors of the development of economy structure of Ukraine by types of economic activity]. *Ekonomichnyi prostir: zb. nauk. Prats* [Economic space: collection of scientific papers], p. 43, 54-61. [in Ukrainian].
5. Horniak, O.V. (2014). *Strukturni zrushennia v ekonomitsi ta rozvytok suchasnykh pidpriemstv* [Structural shifts in economy and modern enterprise development]. *Visnyk ONU. Ekonomika* [News of ONU. Economy], Iss. 2 (3), 63-67. [in Ukrainian].
6. *Narodnoe khoziaitvo SSSR v 1985 h.: Stat. Ezhehodnyk/TsSU SSR* (1986). [USSR national economy in 1985: statistical yearbook/ TsUSSR(1986)]. Moscow: Fynansy y statystyka [in Russian].
7. Padalka, O.S., Kaleniuk, I.S (2012). *Ekonomika osvity ta upravlinnia: posibnyk* [Economy of education

and development: textbook]. Kyiv: Pedahohichna dumka. [in Ukrainian].

8. Shynkaruk, L.V., Bevz, I.A., Baranovska, I.V. (2015). *Strukturni transformatsii v ekonomitsi Ukrainy: dynamika, superechnosti ta vplyv na ekonomichnyi rozvytok : naukova dopovid* [Structural transformations in economy of Ukraine: dynamics, contradictions and influence on economic development:scientific paper]; za red. chl.-kor. NAN Ukrainy L.V. Shynkaruk. Kyiv. [in Ukrainian].

9. *Yubileinyi statystycheskyi ezhehodnyk «Narodnoe khozaitvo SSSR za 70 let»* [Anniversary statistic yearbook «National economy of USSR in 70 years»] (1986). Moscow: Hos.kom. SSSR po statystyke. [in Russian].

10. *Data _ The World Bank* <www.data.worldbank.org> [in English].

11. *Ofitsiynyy sayt Derzhavnoyi sluzhby statystyky Ukrayiny* [Official website of the State Statistics Service of Ukraine]<www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].